

HUQUQ SHAKLLARI. NAZARIY-KONSEPTUAL TAHLIL VA MILLIY HUQUQ TIZIMIDAGI EVOLYUTSIYA

Sattorov Dilshod Yuldashevich

Bojxona instituti "Umumhuquqiy fanlar" dotsenti

Guliyev Shohjahon Sherzodovich

O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasining

Bojxona instituti Bojxona ishi

I-kurs, 525-guruh kursanti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 14.01.2026

Revised: 15.01.2026

Accepted: 16.01.2026

KALIT SO'ZLAR:

*huquq manbai,
huquq shakli, normativ-
huquqiy hujjat, huquqiy
odat, sud pretsedenti,
normativ shartnoma,
qonun ustuvorligi,
O'zbekiston huquq
tizimi, implementatsiya.*

Ushbu maqolada davlat va huquq nazariyasining fundamental masalalaridan biri — huquq shakllari (manbalari) tushunchasi, uning turlari va tasnifi yoritilgan. Maqolada huquqiy odat, yuridik pretsedent, normativ shartnoma va normativ-huquqiy hujjatlarning o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy-huquqiy tahlil qilingan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi milliy huquq tizimida normativ-huquqiy hujjatlarning ustuvorligi, ularning ierarxik tuzilishi hamda sud amaliyotining o'rni masalalari o'rganilgan. Yangi O'zbekiston sharoitida qonunchilikni takomillashtirish va huquqni qo'llash amaliyotidagi tendensiyalar bo'yicha ilmiy xulosalar berilgan.

Insoniyat jamiyati taraqqiyotining har qanday bosqichida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, barqarorlik va adolatni ta'minlash zarurati mavjud bo'lib kelgan. Ushbu zarurat davlat hokimiyati va boshqaruvi institutlari tomonidan o'rnatiladigan yoki sanksiyalanadigan maxsus qoidalar tizimi — huquqning shakllanishiga olib keldi. Davlat va huquq nazariyasi fanida "huquq manbai" yoki "huquq shakli" tushunchasi huquqiy voqelikni anglashning kaliti hisoblanadi, chunki aynan shu tushuncha orqali biz davlatning irodasi qanday qilib hammaga majburiy bo'lgan qonun kuchiga kirishini tushunamiz. Ilmiy adabiyotlarda "huquq manbai" atamasi ko'p ma'noli tushuncha sifatida talqin etiladi. Birinchidan, moddiy ma'noda huquq manbai deganda, jamiyatning iqtisodiy negizi, ishlab chiqarish munosabatlari va moddiy hayot sharoitlari tushuniladi, chunki har qanday huquqiy norma real hayotiy ehtiyojlardan kelib chiqadi. Ikkinchidan, g'oyaviy yoki ideal ma'noda huquq manbai — bu jamiyatdagi huquqiy ong, huquqiy madaniyat, milliy qadriyatlar va davlat arboblarning siyosiy qarashlaridir. Uchinchidan, va yuristlar uchun eng muhimi,

yuridik (rasmiy) ma'noda huquq manbai — bu huquq normalarining tashqi ifoda shakli bo'lib, u orqali davlatning irodasi rasmiylashadi va umummajburiy kuchga ega bo'ladi [1, 25-bet]. Professor X.T. Odilqoriyev ta'kidlaganidek, huquq shakli bu huquqiy normaning yashash usuli, uning "rezervuari" bo'lib, usiz huquq mavhum g'oya bo'lib qolaveradi [1, 112-bet].

Jahon huquqshunosligida va qiyosiy huquq tizimlarida huquqning asosan to'rtta klassik shakli (manbai) ajratib ko'rsatiladi: huquqiy odat, yuridik pretsedent, normativ shartnoma va normativ-huquqiy hujjat. Ushbu shakllarning har biri turli tarixiy davrlarda va turli mintaqalarda turlicha ahamiyat kasb etgan. Huquqiy odat tarixan eng birinchi shakllangan huquq manbai hisoblanadi. U davlat paydo bo'lishidan oldingi urug'-qabila tuzumidagi "mononormalar" — urf-odatlar, an'analar va marosimlardan o'sib chiqqan. Davlat shakllanishi bilan hukmron sinf o'z manfaatlariga mos keladigan, jamiyatda barqarorlashgan odatlarni tanlab olib, ularga majburiy tus bergan, ya'ni sanksiyalagan. Natijada oddiy odat huquqiy odatga aylangan. Qadimgi Rimning "O'n ikki jadval qonunlari" yoki o'rta asrlar Yevropasidagi ko'plab qonunlar aslida yozib olingan odatlar majmui edi. Bugungi kunda ham huquqiy odat o'z ahamiyatini to'liq yo'qotmagan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 6-moddasida "ish muomalasi odatlari" tushunchasi mavjud bo'lib, unga ko'ra, tadbirkorlik faoliyatida keng qo'llaniladigan va biron-bir hujjatda nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidalari, agar ular qonunchilikka zid bo'lmasa, huquq manbai sifatida tan olinadi [2, 70-bet]. Biroq, shuni unutmash kerakki, huquqiy odat faqat davlat tomonidan tan olingandagina yuridik kuchga ega bo'ladi; inson huquqlarini buzuvchi yoki qonunga zid bo'lgan "zararli odatlar" huquq manbai bo'la olmaydi.

Huquqning ikkinchi keng tarqalgan shakli bu — yuridik pretsedentdir. Pretsedent (lotincha "praecedens" — oldingi, o'tmishdagi) deganda, sud yoki ma'muriy organning aniq bir ish yuzasidan chiqargan qarori tushunilib, bu qaror keyinchalik shunga o'xshash ishlarni hal qilishda namuna va majburiy qoida sifatida qabul qilinadi. Ushbu huquq shakli asosan Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada, Avstraliya kabi Anglo-sakson huquq oilasiga ("Common Law") mansub davlatlarda asosiy manba hisoblanadi. Bu tizimda sudya nafaqat qonunni qo'llovchi, balki "huquq ijodkori" sifatida ham namoyon bo'ladi [6, 34-bet]. Romano-german huquq oilasiga mansub bo'lgan O'zbekiston Respublikasida esa yuridik pretsedent rasmiy huquq manbai hisoblanmaydi. Bizning huquqiy ta'limotimizga ko'ra, qonun chiqarish vakolati faqat xalq tomonidan saylangan vakillik organiga (Oliy Majlisga) tegishli bo'lib, sudlarning vazifasi qonun yaratish emas, balki uni tatbiq etishdir. Shunga qaramay, zamonaviy O'zbekiston huquq tizimida sud amaliyotining roli tobora ortib bormoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining qarorlari quyi sudlar uchun qonun normalarini to'g'ri va bir xil qo'llash bo'yicha majburiy ko'rsatma hisoblanadi. Ba'zi huquqshunos olimlar, masalan, F. Allamberganova, raqamli iqtisodiyot va elektron tijorat

=====

kabi jadal rivojlanayotgan sohalarda qonunchilikdagi bo'shliqlarni to'ldirishda sud amaliyotining ("kvazi-pretседent") ahamiyati katta ekanligini ta'kidlaydilar [6, 35-bet]. Bu esa milliy huquq tizimimizda pretседent elementlarining bilvosita mavjudligini ko'rsatadi.

Uchinchi muhim shakl — bu normativ shartnomadir. Normativ shartnoma ikki yoki undan ortiq tomonlarning teng huquqlilik va ixtiyoriylik asosida tuzgan kelishuvi bo'lib, u yangi huquq normalarini belgilashga yoki mavjudlarini o'zgartirishga qaratiladi. Uning eng yorqin ko'rinishi xalqaro shartnomalardir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari ustuvorligi belgilangan. Agar O'zbekiston ishtirokchisi bo'lgan xalqaro shartnomada milliy qonunlarimizdan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi. Bu norma "Xalqaro shartnomalar to'g'risida"gi qonunda ham o'z aksini topgan. Shuningdek, ichki davlat hayotida ham normativ shartnomalar, masalan, mehnat huquqidagi jamoa shartnomalari, hukumat va kasaba uyushmalari o'rtasidagi bosh kelishuvlar, davlat organlari o'rtasidagi vakolat taqsimoti bo'yicha ma'muriy shartnomalar shaklida namoyon bo'ladi [2, 74-bet].

O'zbekiston Respublikasi huquq tizimining o'zagini va eng asosiy manbaini normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi. Normativ-huquqiy hujjat — bu vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan protsessual tartibda qabul qilingan, umummajburiy xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga olgan, nomuayyan shaxslar doirasiga mo'ljallangan va ko'p marotaba qo'llaniladigan rasmiy yozma hujjatdir. O'zbekistonda 2021-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunda ushbu hujjatlarning tushunchasi, turlari va ierarxiyasi aniq belgilab berilgan. Ushbu qonunga ko'ra, O'zbekiston huquq tizimi qat'iy ierarxik (pog'onaviy) tuzilishga ega bo'lib, har bir quyi turuvchi hujjat o'zidan yuqori turuvchi hujjatga zid bo'lmasligi shart. Ierarxiyaning eng yuqori cho'qqisida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi turadi. Konstitutsiya — davlatning Asosiy qonuni bo'lib, u oliy yuridik kuchga ega va to'g'ridan-to'g'ri amal qiladi. Mamlakat hududidagi barcha boshqa qonunlar va hujjatlar Konstitutsiyaga asoslanishi va unga muvofiq bo'lishi shart.

Konstitutsiyadan keyingi o'rinda O'zbekiston Respublikasining qonunlari turadi. Qonunlar Oliy Majlis tomonidan qabul qilinadi va eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Qonunlarning o'zi ham konstitutsiyaviy qonunlar va joriy qonunlarga bo'linadi. So'nggi yillarda O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri amal qiluvchi qonunlarni qabul qilish siyosati yuritilmoqda, bu esa qonunosti hujjatlariga bo'lgan ehtiyojni kamaytirishga va huquqiy tartibga solish sifatini oshirishga xizmat qiladi. Qonunlardan keyingi o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari turadi. Prezident davlat boshlig'i sifatida ijro hokimiyati tizimini boshqaradi va uning hujjatlari islohotlarni amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Undan keyin Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirlik va idoralarning buyruqlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining

qarorlari joylashadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar (vazirliklar buyruqlari) Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart, aks holda ular huquqiy oqibat keltirib chiqarmaydi va huquq manbai sifatida tan olinmaydi. Bu talab byurokratiyaning oldini olish va qonuniylilikni ta'minlashning muhim kafolatidir [5, 48-bet].

Huquq ijodkorligi jarayoni, ya'ni huquq shakllarini yaratish faoliyati ham ilmiy asoslangan murakkab jarayondir. Professor Sh. Saydullayevning "Davlat va huquq nazariyasi" darsligida ko'rsatilishicha, huquq ijodkorligi tashabbus, loyihani tayyorlash, muhokama qilish, qabul qilish va e'lon qilish bosqichlarini o'z ichiga oladi [2, 111-bet]. Bugungi kunda O'zbekistonda qonun loyihalarini keng jamoatchilik muhokamasiga qo'yish, "regulation.gov.uz" portali orqali fuqarolarning fikrini o'rganish amaliyoti joriy etilgan. Shuningdek, qonun loyihalarini korrupsiyaga qarshi ekspertizadan o'tkazish majburiy hisoblanadi. Bu haqda BMTning Giyohvand moddalar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODC) tomonidan e'lon qilingan tahliliy ma'lumotlarda ham ijobiy fikrlar bildirilgan bo'lib, korrupsiyaga qarshi ekspertiza qonunchilikdagi "yashirin bo'shliqlar" va korrupsiyogen omillarni bartaraf etishga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Huquq shakllari tizimining takomillashuvi jamiyatning rivojlanish darajasiga bevosita bog'liq. Mustaqillik yillarida O'zbekiston huquq tizimi sovet davridan qolgan totalitar va haddan tashqari markazlashgan huquq tushunchasidan voz kechib, inson huquqlari va erkinliklarini oliy qadriyat deb e'lon qiluvchi demokratik huquqiy tizimga o'tdi. Bu o'zgarish huquq manbalarining mazmunida ham o'z aksini topdi. Endilikda huquq manbai faqat davlatning jazolovchi qilichi emas, balki jamiyatdagi adolat o'lchovi, erkinlik va mas'uliyat chegarasi sifatida qabul qilinmoqda. Milliy qonunchilik bazasi (Lex.uz) ning yaratilishi va barcha normativ-huquqiy hujjatlarning elektron shaklda ochiq e'lon qilinishi huquqiy axborotdan foydalanish erkinligini ta'minladi. Bu esa "huquqni bilmaslik javobgarlikdan ozod qilmaydi" degan qadimiy tamoyilning real ishlashi uchun sharoit yaratdi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, huquq shakllari (manbalari) davlat va huquq nazariyasining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, u huquqning tashqi ifodasini va amal qilish mexanizmini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasida asosiy huquq manbai sifatida normativ-huquqiy hujjatlar e'tirof etilsa-da, xalqaro huquq normalari, huquqiy odatlar va sud amaliyotining ahamiyati ham ortib bormoqda. Huquqiy davlat qurish jarayonida qonunlarning sifati va barqarorligini ta'minlash, qonunosti hujjatlarining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik ("tartibga solish gilotinasini" usulini qo'llash orqali), shuningdek, xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka samarali implementatsiya qilish dolzarb vazifalar hisoblanadi. Huquq shakllarining aniq va tushunarli bo'lishi, ularning o'zaro ziddiyatsiz tizimga solinishi fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishga, pirovardida esa jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent: "Adolat", 2018. – 528 b.
2. Saydullayev Sh.A. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2024. – 250 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2023.
4. O‘zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida"gi Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021 y., 03/21/682/0354-son.
5. Islomov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: Adolat, 2007.
6. Allamberganova F. Elektron tijoratda iste’molchi huquqlarini himoya qilishning huquqiy strategiyasi // O‘zbekiston – 2030: Innovatsiya, fan va ta’lim istiqbollari mavzusidagi konferensiya materiallari. – Toshkent, 2025.
7. Analytical note on Anti-Corruption Expertise of Legal Acts. UNODC Regional Office for Central Asia, 2025. (Elektron manba: unodc.org).